प्राणदेवस्य ब्रह्मण आयतनं शरीरम् आकाशोऽव्याकृताख्यः प्रतिष्ठा तस्योत्पत्तिस्थितिलयकालेषु आश्रयः । एनत्प्राणदेवताख्यं ब्रह्म प्रियमित्येतन्नाम्नोपासीत प्रियमितीयमुपनिषद्ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः चतुर्भिः पादैः पूर्णत्वेन फलदत्वात्प्रियमिति कृत्वा एनद्ब्रह्मोपासीतेति भावः । प्राणदेवब्रह्मस्वरूपात्प्रियमितीयमुपनिषत्प्रतिष्ठायतनवद्भिन्नाभिन्ना वेति जिज्ञासया पृच्छति हे याज्ञवल्क्य का प्रियतेति हे सम्राट् प्राण एव प्राणदेवब्रह्मैव प्रियता न ततो व्यतिरिक्ता प्रियतेति कथं पुनः प्राण एव प्रियतेत्युच्यते प्राणाभिरक्षणार्थाय हि पुमानयाज्यं पतितादिमपि याजयति तथाप्रतिगृह्यस्योग्रादेः प्रतिगृह्णाति अपि च धनाद्यर्थं यां तस्करादिसंकीर्णामपि दिशमेति गच्छति तत्र तस्यां दिशि वधशङ्का शस्त्रादिहननिमित्ता शङ्का भवति तदेतत्सर्वं प्राणस्यैव कामाय तस्मात्प्राणो वै परमं ब्रह्म । अभिक्षरन्ति बलिदानादिभिः संयोजयन्ति ॥३॥ हस्त्यृषभं हस्तितुल्य ऋषभो यस्मिन्गोसहस्रे तदेवंभूतं सहस्रम् । अननुशिष्य शिक्षामकृत्वा शिष्यं कृतार्थमकृत्वा शिष्याद्धनं न हरेत ॥४॥ शिलिनस्यापत्यं शैलिनः । वागभिमानिनी देवताग्निः । अवदतो मूकस्य ॥५॥ अयमस्माकं बन्धुरित्युक्तो प्रकर्षेण ज्ञायते । ऋग्वेदादीनि व्याख्यानाक्षानि मैत्रेयीब्राह्मणे (५. ४. १०.) उक्तार्थानि ॥६॥ वृष्णस्यापत्यं वार्ष्णः । चक्षुरिति तदधिष्ठात्री देवता आदित्यः ॥८॥ सत्यमित्यादित्यब्रह्मण उपनिषत् । यस्त्वन्यो ब्रूयादहमश्रौषमिति तदनृतमपि क्वचित्स्याद्व्यभिचारात् यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारात्सत्यमेव भवति ॥९॥ श्रोत्रं तदभिमानिनी दिग्देवता ॥११॥ दिग्भागो हि पार्थिवाधिष्ठानावच्छिन्नः श्रोत्रमित्युच्यतेऽतस्तयोरेकत्वमित्युपपन्नम् तस्माद्दिगानन्त्यमेव श्रोत्रस्यानन्त्यम् ॥१२॥ जबालाया अपत्यं जाबालः । मनो वै ब्रह्मेति तदधिष्ठात्री चन्द्रदेवता ॥१४॥ मनसा स्त्रियमभिहर्यति अभिलषति तस्यां स्त्रियां प्रतिरूपः पितृभावनानुरूपः पुत्रो जायते स पुत्र आनन्द आनन्दहेतुत्वात् ॥१५॥ हृदयाभिमानिनो देवता प्रजापतिरुच्यते ॥१७॥ यतो हृदयेन सर्वाणि भूतानि नामरूपकर्मात्मकानि प्रतितिष्ठन्ति तस्माद्धृदयं परमं ब्रह्म ॥१८॥१०॥६॥

पूर्वस्मिन्षडाचार्यब्राह्मणे कानि चिदुपासनानि ज्ञानसाधनान्युक्तानि इदानीं तैर्ज्ञेयस्य ब्रह्मणो जागरादिद्वारा ज्ञानार्थं कूर्चब्राह्मणमारभ्यते । कूर्चादासनविशेषादुत्थायोप समीपमवसर्पन् तत्पादयोः पतन् । मुमुक्षवे द्वयं वाच्यं ज्ञानं तत्साधनं च तत्र ज्ञानसाधनं राज्ञोऽस्तीति दृष्टान्तपूर्वकं कथयति । एताभिः प्रियमित्येनदुपासीतेत्याद्युक्ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मा संयुक्तात्मा अत्यन्तं संस्कृतान्तःकरणोऽसि वृन्दारकः पूज्यः आढ्यश्चेश्वरो न दरिद्रः । धनादिसम्पन्नोऽपि सन्नधीतवेदः अधीतो वेदो येन । आचार्यैरुक्ता उपनिषदो यस्मै तुभ्यं स उक्तोपनिषत्कः । एवं सर्वविभूतिसम्पन्नोऽपि सन्भयमध्यस्थ एवेति यावत्परं ब्रह्म न विदितं तावदकृतार्थ एवेति बोधयितुं ज्ञानसाध्यां प्रणाड्योपासनफलभूतां मुक्तिं पृच्छतीतो विमुच्यमान इति ॥१॥ इदानीं विश्वतैजसप्राज्ञानुवादेन वक्तव्यतया प्रतिज्ञातं तुरीयं ब्रह्म प्रतिपादयितुमादौ वैश्वानराभिन्नं जाग्रदभिमानिनं विश्वं दर्शयति स हेति । इन्द्धे दीप्यते जागरिते स्थूलार्थभोक्तृत्वेन सदा स्फुरणादितीन्धो नाम वै प्रसिद्ध एष आदित्यान्तर्गतः पुरुषः चक्षुर्वै ब्रह्मेति पुरोक्तः । अधिदेवतं पुरुषमुक्त्वाध्यात्मं तमाह योऽयमिति । परोऽक्षेणैव इन्द्र इत्याचक्षते इवशब्दोऽवधारणार्थः परोऽक्षेणैव कथयन्ति । प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्तीति प्रत्यक्षद्विषः ॥२॥ एकस्यैव वैश्वानरस्योपासनार्थं प्रासङ्गिकमिन्द्रश्चेन्द्राणी चेति मिथुनं कल्पयति । अस्यै-